

ภูมิปัญญาพื้นบ้าน

เพื่อปฏิรูปการบริหารจัดการน้ำโดยชุมชน

สมเกียรติ มีธรรม สถาบันอหะหญา

16 กพ. 57

ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการบริหารจัดการน้ำ แต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ ล้วนให้ความสำคัญกับภูมิ นิเวศวัฒนธรรมและกระบวนการมีส่วนร่วมสูงมาก แตกต่างกันก็แต่ความเชื่อและรายละเอียดการบริหารจัดการน้ำ ที่เป็นไปตามภูมินิเวศวัฒนธรรม จำเพาะของตน เช่นคนเมืองหรือคนไต ก็มุ่งบริหารจัดการน้ำเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ร่วมกัน อย่างทั่วถึงเป็นธรรม ไม่ทำลายระบบนิเวศของ

แม่น้ำลำห้วย โดยมีความเชื่อเรื่องผีसांगเทวดาผูกโยงผู้คนเข้าหากัน ให้เคารพและปฏิบัติตามข้อตกลงร่วมกัน ขณะที่ชนเผ่าปกากะญอ มุ่งเน้นการบริหารจัดการน้ำที่ให้ความสำคัญกับป่าต้นน้ำ ผ่านความเชื่อเรื่องขวัญและพิธีกรรมที่ผูกโยงคนกับป่าเข้าด้วยกันอย่างงดงาม หมู่บ้านปกากะญอตั้งอยู่ตรงไหนของไหล่เขา ผืนป่าที่ให้น้ำอุปโภคบริโภคแก่คนทั้งหมู่บ้าน ทุกคนร่วมกันดูแลรักษาเป็นอย่างดี

บนฐานความคิดความเชื่อเช่นนี้ สิ่งปลูกสร้างที่เรียกว่าเหมืองฝายในแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ จึงไม่ฝืนและขัดแย้งธรรมชาติ ตัวฝายก็ไม่ได้เป็นสิ่งปลูกสร้างปิดกั้นหรือขวางทางน้ำ แต่กลับเสริมสร้างดุลยภาพระบบนิเวศลุ่มน้ำได้อย่างสมดุล กลายเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำและพืชนานาพันธุ์ ขณะที่ทางด้านสังคมก็เป็นการเสริมสร้างระบบธรรมาธิปไตยให้เกิดขึ้นในชุมชน ทุกคนร่วมสร้างร่วมใช้และร่วมกันยึดถือปฏิบัติตามข้อตกลงอย่างเคร่งครัด จนสามารถบริหารจัดการน้ำได้อย่างทั่วถึงและเป็นธรรม ผืนป่าต้นน้ำก็อุดมสมบูรณ์ ให้น้ำมาหล่อเลี้ยงชุมชนตลอดทั้งปี

ต่อเมื่อกรมชลประทานริเริ่มพัฒนาแหล่งน้ำ ตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมา การบริหารจัดการน้ำที่เคยอยู่ในมือของชุมชน กรมชลประทานเข้ามาจัดการเบ็ดเสร็จในทุกๆ ด้าน โดยมีโครงการประเภทต่างๆ ทั้งขนาดใหญ่ ขนาดกลาง และขนาดเล็ก ที่ดำเนินการไปแล้วมากถึง 16,126 โครงการ และที่กำลังดำเนินงานภายใต้แผนพัฒนาการชลประทานระดับลุ่มน้ำ

อย่างเป็นระบบ (กรอบ 60 ล้านไร่) อีก 8,789 โครงการ¹ แต่ละโครงการ กรมชลประทานและคณะรัฐมนตรีเป็นผู้มีอำนาจตัดสินใจโดยที่ชุมชนไม่มีส่วนร่วมใดๆ ทั้งสิ้น

¹ รายงานสรุปโครงการจัดทำแผนพัฒนาการชลประทานระดับลุ่มน้ำอย่างเป็นระบบ (กรอบน้ำ 60 ล้านไร่) โดยกรมชลประทาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ตุลาคม 2553

การบริหารจัดการน้ำแบบรวมศูนย์อำนาจที่ส่วนกลางตลอด 50 กว่าปีที่ผ่านมา แม้ส่วนหนึ่งจะช่วยบรรเทาปัญหาขาดแคลนน้ำอุปโภคบริโภคและผลิตไฟฟ้าได้บ้าง แต่ก็สร้างความเจ็บปวดทรมานให้กับชาวบ้านที่ต้องอพยพโยกย้าย ทำลายวิถีชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่น ทำลายการบริหารจัดการน้ำของชุมชน ทำลายทรัพยากรน้ำและผืนป่าอุดมสมบูรณ์อย่างประเมินค่ามิได้ ในขณะที่เดียวกันศักยภาพเขื่อนอ่างในการกักเก็บน้ำ เพื่อเพิ่มพื้นที่ชลประทานและผลิตไฟฟ้ากลับลดต่ำลงทุกปี และไม่สามารถป้องกันปัญหาน้ำท่วมน้ำแล้งได้ ดังปรากฏให้เห็นทั่วไปในขณะนี้

พื้นที่ลุ่มน้ำแม่แจ่มเป็นอีกแห่งหนึ่งที่กรมชลประทานเข้ามาพัฒนาแหล่งน้ำ ประเภทอ่างเก็บน้ำ ฝาย สถานีสูบน้ำ และอาคารระบายน้ำอย่างต่อเนื่อง ในปีพ.ศ.2546 พื้นที่ลุ่มน้ำแม่แจ่มมีการพัฒนาแหล่งน้ำไปแล้ว 38 แห่ง แบ่งเป็นอ่างเก็บน้ำ 4 แห่ง ฝาย 31 แห่ง สถานีสูบน้ำและอาคารระบายน้ำรวมกันอีก 3 แห่ง นอกจากนี้ยังมีบ่อน้ำบาดาลอีก 16 บ่อ และสระน้ำกระจายอยู่ทั่วไป ครอบคลุม

พื้นที่การเกษตร 33,056 ไร่ ส่วนใหญ่กระจายอยู่บริเวณตอนกลางของพื้นที่อำเภอแม่แจ่ม²

จากข้อมูลโครงการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำจังหวัดเชียงใหม่ แผนพัฒนาและจัดการทรัพยากรน้ำอำเภอแม่แจ่ม จัดทำโดยคณะวิศวกรรมศาสตร์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (กันยายน 2553) ซึ่งว่า อำเภอแม่แจ่มมีปัญหาเรื่องน้ำใช้ในการเกษตรต่ำมาก อยู่ในระดับ 0.68 ของความรุนแรงสูงสุดที่ 3 ขณะที่ปัญหาระบบประปามีค่าเฉลี่ยต่ำอีกเช่นกัน อยู่ที่ 1.19 ส่วนปัญหาการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้งปัญหาน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก ปัญหาแหล่งน้ำตื้นเขินหรือขรุขระ และปัญหาการจัดการน้ำ มีค่าเฉลี่ยระดับความรุนแรงต่ำมาก อยู่ที่ 0.68, 0.35, 0.27 และ 0.10 ตามลำดับ³ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ อำเภอแม่แจ่มมีปัญหาอยู่ในระดับต่ำมาก

ปัญหาต่างๆ เหล่านี้ กรมชลประทานมีโครงการสร้างฝายและอ่างเก็บน้ำทุกตำบล 12 โครงการ โดยเริ่มก่อสร้างตั้งแต่ปี 2555 ถึงปี 2562 ด้วยเงินลงทุน 1,165 ล้านบาท นอกจากนั้นยังมีโครงการฟื้นฟูและปรับปรุงแหล่งน้ำจากกรมทรัพยากรน้ำอีก 7 โครงการ/ตำบล ทั้งนี้ยังไม่รวมโครงการในระดับท้องถิ่นจัดกลุ่มตามสภาพการแก้ไขปัญหาข้างต้นอีก 53 โครงการ ประกอบด้วยอ่างเก็บน้ำ ฝายน้ำล้น ฝายต้นน้ำ สระเก็บน้ำ โครงการสูบน้ำ บ่อน้ำบาดาล ประปา ชุดลอกอ่างเก็บน้ำ และฟื้นฟูแหล่งน้ำ เพื่อเพิ่มปริมาณน้ำให้ได้ตามเป้าหมาย โดยไม่สนใจปริมาณน้ำที่ลดลงไปในแต่ละปี

จากข้อมูลของกรมชลประทาน สถานีแก่งออบหลวง น้ำแม่แจ่ม P.14 อ.ฮอด จ.เชียงใหม่ พบว่าในรอบ 50 ปีที่ผ่านมา ระหว่างปีพ.ศ.2500 - 2550 ปริมาณน้ำแม่แจ่มเฉลี่ยรายปีลดลงตามลำดับ จากระดับน้ำเฉลี่ยสูงสุดช่วง 10 ปีแรก พ.ศ.2507 อยู่ที่ 1,930.74 ล้าน ลบ.ม. พอช่วง 10 ปีที่ 2, 3 และ 4 ระดับน้ำเฉลี่ยสูงสุดลดลงตามลำดับ มาขยับขึ้นสูงสุดอีกครั้งในปีพ.ศ.2549 อยู่ที่ 1,864.51 ล้าน ลบ.ม.

² โครงการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำจังหวัดเชียงใหม่ แผนพัฒนาและจัดการทรัพยากรน้ำอำเภอแม่แจ่ม จัดทำโดยคณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ กันยายน 2553

³ อ้างใน 2

โดยมีปริมาณน้ำลดจากระดับน้ำสูงสุด 10 ปีแรก 66.23 ล้าน ลบ.ม. ขณะที่ระดับน้ำเฉลี่ยต่ำสุดเมื่อปี พ.ศ.2501 อยู่ที่ 593.40 ล้านลบ.ม. พอปีพ.ศ.2541 ระดับน้ำเฉลี่ยต่ำสุดลดลงมาอยู่ที่ 451.22 ล้านลบ.ม. ต่อปี โดยมีปริมาณน้ำเฉลี่ยจากระดับต่ำสุดเมื่อปีพ.ศ.2501 ลดลงมากถึง 142.18 ล้าน ลบ.ม.⁴

การลดลงของปริมาณน้ำแม่แจ่มและลำน้ำสาขาอย่างต่อเนื่องในรอบ 50 กว่าปีที่ผ่านมา ส่งผลกระทบต่อการพัฒนาแหล่งน้ำในพื้นที่อำเภอแม่แจ่มอย่างเลี่ยงไม่ได้ เป็นเหตุทำให้แหล่งน้ำหลายแห่งเกิดการชำรุดเสียหายในช่วงฤดูน้ำหลาก บางแห่งน้ำรั่วซึมก็กักเก็บน้ำไม่อยู่ บางแห่งแห้งขอดและตื้นเขิน อันเนื่องมาจากไม่มีน้ำไหลมาเติมและเกิดการสะสมของตะกอนในอ่าง ทำให้ศักยภาพการกักเก็บน้ำและระบายน้ำลดลงไป ในแต่ละปีกรมชลประทานต้องใช้งบประมาณไปกับการซ่อมบำรุงมากมาย เฉพาะในปีประมาณพ.ศ.2555 กรมชลประทานต้องใช้งบประมาณขุดลอกอ่างเก็บน้ำทั้ง 4 แห่งที่มีอยู่ในอำเภอแม่แจ่ม ซ่อมบำรุงฝาย และปรับปรุงระบบส่งน้ำ รวมกันมากถึง 35,184,000 บาท แต่ก็ไม่สามารถแก้ปัญหาดังกล่าวได้ ในการขุดลอกอ่างเก็บน้ำแต่ละครั้ง นอกจากตัดดินตะกอนออกได้ไม่หมดแล้วยังประสบปัญหาการขนย้ายดินอีกด้วย

สภาพปัญหาดังกล่าวนี้ ได้ชี้ให้เห็นถึงการบริหารจัดการน้ำของกรมชลประทาน ที่ให้ความสำคัญกับวิศวกรรมชลประทาน เพื่อเพิ่มปริมาณน้ำและพื้นที่ชลประทานแต่เพียงด้านเดียว ในทางกลับกัน ถ้ากรมชลประทานคำนึงถึงสัมพันธภาพของดินน้ำป่าแต่ละพื้นที่ และการมีส่วนร่วมของชุมชนในการบริหารจัดการน้ำ ที่มากกว่าความเป็น“กลุ่มผู้ใช้น้ำ”อย่างที่กรมชลประทานดำเนินการอยู่ในขณะนี้ ปัญหาที่เกิดขึ้นก็จะเบาบางลงไป ไม่ต้องใช้งบประมาณมากมายไปกับการพัฒนาแหล่งน้ำและซ่อมบำรุงทุกปี เพราะสิ่งปลูกสร้างในระบบชลประทาน ที่เกิดจากฐานคิดเชิงปัจเจกสัมพันธของภูมิปัญญาพื้นบ้านแต่ละชาติพันธุ์ ไม่ฝืนและขัดขืนธรรมชาติ การออกแบบสิ่งปลูกสร้างก็จะสอดคล้องกับภูมินิเวศแต่ละลุ่มน้ำ ไม่ทำให้เกิดการสะสมของตะกอนมากเกินไป แหล่งน้ำก็ไม่แห้งขอดและชำรุดเสียหายจนใช้การไม่ได้ ฝืนป่าที่ให้น้ำแก่ชุมชนก็จะไม่ถูกทำลายและสามารถให้น้ำมาหล่อเลี้ยงได้ทั้งปี โดยไม่จำเป็นที่จะต้องทำโครงการขนาดใหญ่

แต่สิ่งเหล่านี้จะเกิดขึ้นได้นั้น รัฐบาลและกรมชลประทานต้องคืนอำนาจการบริหารจัดการน้ำให้กับชุมชน โดยให้ชุมชนเข้ามาบริหารจัดการน้ำบนฐานความคิดความเชื่อของตน ส่วนกรมชลประทานเป็นเพียงพี่เลี้ยงคอยให้คำปรึกษาและหนุนเสริมงบประมาณ ปัญหาต่างๆ ดังที่เกิดขึ้นก็จะทุเลาเบาบางลงไป ไม่สร้างปัญหาใหม่ในนามของการพัฒนาแหล่งน้ำขึ้นมาอีก

⁴ กรมชลประทาน : http://www.rid.go.th/2009/index.php?option=com_content&view=article&id=108&Itemid=56